

mert egyúttal nyomasztóan is hatott a sikere,
pedig nem volt minden tekintetben irigylésre méltó,
Magyarországon élt két szép fia,
és mindkettő elesett az orosz fronton,

48-ban vagy 49-ben járt itthon utoljára,
és hozzánk is eljött egy hideg hajnalon,

disznót vágunk épp,
és én is a hófedte udvaron tartózkodtam,
megszorongatott, magasba emelt,
és csodálkozva láttam fentről,
milyen messzire világít a pörzsölés máglyája,

kanadai unokatestvéreim sosem találkoztak Gyuri bátyámmal,
de emlékeznek rá,
hogy nagyapa részegen utazott a temetésére.

Korompay H. János

A POLÉMIKUS KORSZAKVÁLTÁSA: BAJZA BÚCSÚJA A SZÉPIRODALOMTÓL

A Bajza–Toldy–Vörösmarty „triász” vagy „triumvirátus” szerepváltozása és megszűnése a magyar irodalom történetének egyik megoldatlan kérdése. Az a baráti szövetség, amely az 1830-as években az Akadémia és a Kisfaludy Társaság összefogásával, a *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum* szerkesztésével, sőt egy ideig a Pesti Magyar Színház igazgatásával eljutott az irodalmi élet fórumainak irányításáig, az *Athenaeum* megszűnése (1843) után elvesztette központi pozícióit. Egyedül Toldy tartotta meg tisztségeit (bár Bajza 1847-ben ismét színházigazgató lett), s közülük csak ő vett részt újabb folyóirat, a *Magyar Szépirodalmi Szemle* szerkesztésében. Bajza és Vörösmarty szinte egyáltalán nem folytatták kritikai munkásságukat; a félelmetes hírű polémikus azontúl történeti munkákat publikált, a köztisztületnek örvendő költő pedig támogatta, önálló bírálatokban azonban már nem elemezte a fiatalabbak, köztük elsősorban Petőfi műveit.

Bajza számára az *Athenaeum* szerkesztésének befejezése jelentette a korszakváltást; ha áttekintjük a szakirodalom idevonatkozó megállapításait, feltérképezhetjük ennek indokait. Mi válthatta ki a szépirodalommal szembeni elhallgatását: ez lesz fő kérdésünk. Látni fogjuk, hogy a tárgyilagosságra való törekvésbe mennyi öröklött vagy

visszavetített alanyiség vegyült, s hogy a kérdésfeltevés és válaszkeresés módjában mennyi hasonlóság található. Tudásunk ellentmondásos alapjait kell felülbírálnunk: a jelenből indulunk ki, és az első forrásoknál fejezzük be a vizsgálatot.

Fenyő István VALÓSÁGÁBRÁZOLÁS ÉS ESZMÉNYÍTÉS című kötete (1990) a következő okokra figyelmeztet: Kossuth *Pesti Hírlapjának* megindulásával, „az Athenaeum maga is vegetálni kezdett”; „a szerkesztőség mindinkább elveszítette kedvét és kezdeményezőerejét”; Bajza és Toldy kritikai felfogása „a negyvenes években végképp korszerűlenné vált”; s Bajzának az Athenaeumban megjelent önértetes végszavát csak a folyóirat ideológiai jelentősége igazolta, „irodalomkritikai teljesítményét illetően azonban a szerkesztőket aligha illette meg egészen ez a büszke öntudat”. A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETÉ-nek I. kötetében (1979) szintén Fenyő Istvántól összeállított áttekintés szerint az Athenaeum története két részre oszlik: 1841 a határ, s ez nemcsak a szerkesztést változtatta meg: a munkatársak és az előfizetők száma megritkult, 1843 végére pedig „Bajza végképp belefáradt a Kossuth lapjával s a kibontakozó divatlapokkal folytatott céltalan versengésbe”. Igaz, itt másképp ítéltetik meg a folyóirat: „Bajza joggal elmondhatta ezeket a büszke szavakat” a fent említett búcsúcikkekben. Az egyik nagy kérdés tehát az Athenaeum és a korabeli irodalom viszonyának megítélése, vagyis a folyóirat modernsége, a másik pedig a szerkesztő ezzel is szorosan összefüggő magatartásának rekonstruálása.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉ-nek III. kötetében (1965) a következő megállapításra jutott: a negyvenes évek közepén Bajza már nem vett részt az irodalmi küzdelmekben; ekkorra „az Athenaeum már átadta helyét a modernebb divatlapoknak, a politikai közvélemény alakításában túlszárnyalta őt a *Pesti Hírlap*”. Ez a kivonulás nem a szerkesztő meghátrálását jelentette: „csupán tevékenységének módján változtatott”. De miért vonult ki Bajza, miért hagyott fel irodalomkritikájával, s miért adta át helyét a folyóirat? Egyáltalán, átadta-e helyét? Tóth Dezső azzal indokolta még fenti összefoglalását Bajza-válogatásának előszavában (1959), hogy az Athenaeumnak „véget ért legalapvetőbb szerepe: a nemesi liberalizmus szellemének közvetett erősítése; ez most nyílt politikai feladattá vált”. Hasonlóan teleologikus magyarázattal szolgált a továbbiakban: „a célhoz ért meglegedés vallomása az is, mikor kijelenti, hogy ennek a folyóiratát megszüntető politikai ébredésnek »senki sem örvendett őszintebben«, mint ő”. Hiba volna tehát félelmet és a radikalizálódástól való meghátrálást látnunk „Bajza nyilvános irodalompolitikai szereplésének megszakadásában”. Hozzátehetjük: nem tartható valószínűnek, hogy a szerkesztők maguk is láthatták volna a folyóirat legalapvetőbb szerepének véget érését; nincs bizonyítva „a célhoz ért meglegedés”; az viszont, hogy – nem politikai jellegű – félelem volt-e jelen a megszüntetés elhatározásában, nem zárható ki az elhangzott deduktív visszavetés szerint sem.

Lukácsy Sándor 1954-ből való Bajza-kiadásának bevezető tanulmányában ezt a magyarázatot adta: „1843-ban aztán váratlanul elhallgat az Athenaeum” (hogy mennyiben volt váratlan, azt a főntebb idézett vegetálás tüneteinek egyidejű vagy utólagos észrevehetősége dönti el), „s Bajza ettől kezdve alig-alig foglalkozik irodalommal. [...] Bajza megszüntette folyóiratát, és föl hagyott az irodalmi kritikával, de nem azért, mert nem volt több mondanivalója, hanem mert úgy érezte, ezen a téren bevégezte küldetését, s most már másfajta írói tevékenységre adhatja magát”. Itt az a kérdés: igazolható-e a küldetés bevégzettségének érzete. Bajza 1843. július 2-án Toldyhoz írt levele nem ezt tanúsítja: „Ezen cikket most már el kell hagynom, év végén alkalmasint az Athenaeumot is, mert előfizetői ismét csökkennek. Nem lehetne-e Pozsonyban előfizetőket gyűjteni?” (Kiemelés tőlem.)

Négyesy László ezt írta az 1928-ban megjelent Bajza-kötetében: „Az Athenaeum

megszűntével Bajza letette a kritikai tollat. Az újabb írói nemzedékekkel szemben a jóindulatú szemlélő szerepében maradt. A helyett régebben kezdett történetírói munkásságát folytatta.” A szerepváltás értelmezése ezúttal is cáfolható egyértelműséggel oldja föl a megmagyarázhatatlant: mi indokolná azt, hogy oly sok kritikusai álnév és ironikus párviadal után ellenvélemény nélküli jóindulat fogadná a Garaynál és Henszlmann-nál fiatalabbakat? Belefáradás, kivonulás, bevezetés, jó szándékú elhallgatás: egyre inkább érezhető, hogy a változás indoklása mennyire ingatag pontja a szakirodalomnak.

Az *Athenaeum* – olvassuk Császár Elemér A MAGYAR IRODALMI KRITIKA TÖRTÉNETE A SZABADSÁGHARCIG című könyvében (1925): „nem tudta állni a versenyt a könnyebb fajsúlyú s épezt a nagyközönség előtt népszerűbb szépirodalmi hetilapokkal”. Látni való, hogy többen is osztották ezt a megállapítást, a szembesítésviszont megváltozott: a divatlapok hol modernebbek, hol pedig kevésbé komolyak, mint a folyóirat. „Bajzáék ezzel elvesztették a teret, s ezután nemcsak kritikai folyóirat nem állott többé rendelkezésükre, hanem Bajza és Vörösmarty teljesen visszavonultak a kritikától, s Toldy is csak elvétve áldozott bíráló hajlamának. Vajon azért-e, mert úgy hitték, hogy teljesítették ebben az irányban hivatásukat? Meg lehettek-e elégedve kritikusai eredményeikkel, s elérték-e céljukat kritikai folyóiraikkal?” Az első kérdés szkeptikus a tovább élő hipotézissel szemben; a második a VÉGSZÓ AZ ATHENAEUMHOZ „valódi lelki csend”-jére vonatkozó kijelentést, tehát Bajza önszemléletét bizonytalanítja el, amit tovább erősít majd a nagyközönséghez szólás és a Toldyhoz írt fentebb idézett levél összehasonlítása is; a folyóiratra és szerkesztőjére vonatkozó bevezettség gondolata csak fikció marad.

A családhoz tartozó Szücsi József érthető elfogultsággal parafrázálta BAJZA JÓZSEF című monográfiájában (1914) a VÉGSZÓ-t: „van még annyi előfizetője az Athenaeumnak, hogy a jövedelem fedezné a kiadásokat, de végleg belefáradván a szerkesztés gondjaiba, önként szünteti meg a folyóiratot a lelkiismeretes teljesített kötelesség tudatával”. Pedig 1843 nyarán Bajza leírta Toldyhoz szóló levelében a „Bár csak az adósságtól lehetne menekedni” mondatot, s ez azt jelenti, hogy valami elmaradt a közönséghez intézett összefoglalásból: a két helyzet összehasonlítása belső és külső beszéd különbségére utal. Mint ahogy a szerkesztő Verőczeyről (tehát egyik saját álnévéről) szólva önmagáról nyilatkozott, azt színlelve, hogy vele nem azonos személyről beszél, s azt bizonyítandó, hogy az *Athenaeum* tudta dicsérni ellenségeit (ez esetben Henszlmant, Vahot Imrét és Garayt), megláthatjuk a különbséget: ott az álnéven írás, itt a magánlevél kínálja a különböző funkciók szembesítését. Szücsi a már ismert belefáradás-motivumon kívül élt újabb bizonyítatlan feltevésekkel: „észre kellett vennie, hogy a kor irodalma oly irányokban fejlődik, mely irányokban már ő nem lehet a vezér, habár méltányolja és helyesli is e fejlődést. Kezdte érezni, hogy a fejlődés már átvágott rajta, hogy ő kezd történelem lenni a jelen számára”. Olyan fejlődés helyeslése, amely meghaladja őt, páratlan alázatot kíván a korábbi vezértől Bajzának ez az eszményítése tovább folytatódik: „jó kezekben látta az új irodalom vezetését, megérezte, hogy ő már elvégezte dolgát, hogy itt az ideje átengedni a teret mások számára. Zúgolódás és méltatlankodás nélkül félreállott az útból, oly lelki nagyságról adván tanúságot, mint alig más irodalmunkban”. Ez az idézet nemcsak azért tanulságos, mert a kezdetben még jelölt alanyiság („észre kellett vennie”) hamarosan látszólagos tárgyiasággá válik, ami az erkölcsi modellt teremtő elismerés alapja lesz, hanem azért is, mert előlegezi a bevezettség fikcióját. Pedig van arra adat, amely ellentmond a „jóindulatú szemlélő” Négyesy értelmezésében látott szerepének és a fejlődés Szücsitől sejtett méltányoló jóváhagyásának. Bajza azt javasolta Petőfinek, hogy a népdalokat mértékben írja: Verőczey néven pedig így értékelte az ÉN című verset: „nem üres, de kevés gond a rimekre. Ily

játszi schema szigorubb tisztaságú mértéket is kíván”. 1845 elején az *Életképek* előző félévi verseit bírálva Berecz POLGÁRHIT című költeményét tartotta „minden tekintetben legke-rekebb- és hibátlanabbnak, s tárgyánál fogva is, érdekesnek”, míg Garay és Vachott Sándor „Petőfi összes dalait” találták a legjobbnak, „s ezek közt pedig leginkább kitünőnek vélik az EGRI HANGOK-at”. Ez Kiss József Petőfi levelezéséhez írt jegyzetei szerint annak egyik jele, hogy „Bajza kezdeti elismerése elidegenedéssé vált”, ami abban is megmutatkozott, hogy 1848-ban, a *Kossuth hírlapja* szerkesztőjeként nem közölte A VÉN ZÁSzlÓTARTÓ című verset.

Badics Ferenc, Bajza ÖSSZEGYÚJTOTT MUNKÁI-nak sajtó alá rendezője is átvette a szerkesztő végszavának indokolását (1899): „Hét évi ilyen munka után végre belefáradt a szerkesztésbe”; „megelégette a fáradozást, melynek egyéb hasznát sem látta”. „De midőn ezek gond-jától végleg megszabadult: kifáradva is szinte mohó kedvvel tért vissza kedves stúdiumához: fél-benmaradt történeti munkái befejezéséhez s újabb tervek megvalósításához.” Azt hisszük, hogy ha Toldynak s másoknak sikerült volna újabb előfizetőket találnia, az reményt adott volna a folyóirat fennmaradására: a – közös forrást sejtető – belefáradást „mohó kedvvel” legyőző visszatérés lélektana pedig, úgy tetszik, kevésbé hiteles.

Mit mondott Toldy, az *Athenaeum* egyik kiadó szerkesztője és a pályamódosítás legfőbb tanúja 1861-ben tartott emlékbeszédében? „Belefáradván végre a sok évi bajlakodásba, erő-elforgácsolás és kellemetlenségekbe, mikbe különféle vállalatai [vállalkozá-sai] kerültek; a folytonos, már most többnyire csak őt személyesen célba vevő, bár mindig diadal-masan visszavert, megtámadások közt folytatott *Athenaeumot* 1843 végén befejezte, s egész lé-lekkel – amit első ifjúsága óta már oly buzgón kívánt – történeti dolgozatok és vállalatoknak fektet.”

Toldy már Bajza életében is publikálta ezt a mondatot: először A MAGYAR KÖLTÉ-SZET KÉZIKÖNYVÉ-ben, majd a verseskötet elején szereplő életrajzban. A fő különbség a korábbi és az emlékbeszédben szereplő változat között egy bővítés („amit első ifjúsága óta már oly buzgón kívánt”), amely azt sugallja, hogy az *Athenaeum* megszűnésének egyik oka a történetíráshoz való visszatérés szándéka volt. A Bajzától származó, 1843 nyaráról való levél viszont megcáfolja ezt: „Én valami más literaria vállalathoz készülök; még magam sem tudom, mihez, de olyanhoz minden esetre, melly egy kis hasznot hozzon. Mi volt a te terved egykor *Budai Lexicon*a új kiadása iránt? Nem lehetne-e evvel valamit csinálni?”

Úgy fest tehát, hogy Toldy visszaemlékezése nem egészen tárgyyszerű; a szöveg mó-dosítása észrevehetően befolyásolta a későbbi értelmezéseket. S az sem felel meg az *Athenaeum* történetének, hogy Bajza minden polémiját „diadalmasan” verte volna vissza: az Egressyvel és Henszlmann-nal folytatott viták nem ezt igazolták. Az újabb kutatások kiderítették, hogy már jóval a folyóirat megindulása előtt, a CONVERSA-TIONS-LEXIKON pörében is más volt Bajza szerepe, mint ahogy azt ő és Toldy meg-örökítették; a barát és szerkesztőtárs emlékezése tehát ellenőrzendő és kiegészítendő, olykor pedig helyesbitendő forrásként tartandó számon.

Az elődjének irodalom körüli nagy érdemeit kétségtelennek tartó Gyulai 1852-ben olyan értékeléseket visszhangzott BAJZA ÖSSZEGYÚJTOTT MUNKÁI-ról írt bírálatában, amelyeknek figyelembevételre erősen módosítja az eddig látott képet. „Mondják még némelyek: Bajza sokat tón arra, hogy kritikánk és polémiank ügyvédjé jellemet öltött, mikor aztán az ellenfél legyőzése a fő, az irodalmi cél, a vizsgálódás csak mellékes; továbbá ereje ellenségei gyöngeségében állott, s a szelleműs Csatót, kinek sok állítását az idő igazolta, nem ő, hanem önjellemtelensége buktatta meg; néha csekély ügyben kereste a harcot, máskor fontosban kikerülte, vagy csak túl-túl vette, például a francia drámák kérdésében; nagy részt vőn ama tudóstársasági

kottéria alakításában, mire ugyan sok nem igazat fogtak, de néha nem ok nélkül keltek ki ellene. Mindezekben van valami igaz és sok figyelemre méltó.”

Ha ezt a jellemzést a Toldyé mellé tesszük, újabb dimenziók rajzolódnak ki; olyan állítások, amelyek közül bármelyik elég ahhoz, hogy megerősítse a tovább öröklődött kép idealizált voltát. Úgy tetszik, annak fonákja ez, bár korántsem mondhatni, hogy az *Athenaeum* ellenfeleit tüntetné föl kedvezőbb színben; az újabb nemzedék visszatekintését már nem köti a hovatartozás. A polémiaiak egyoldalúságain s ezek veszélyein túl Gyulai beszámol egy, a személyiséget is gyakran ért kifogásról: „Már régi élc: az akadémiának miért éppen történelmi osztályában rendes tag Bajza? Nem ismételtem, különben sincs most annyi értelme, mint ezelőtt hat-hét évvel. Neki magának akkor sem kellett volna annyira szívére venni, mert elvégre is nem lehet az ember minden: költő, történész, esztétikus, nyelvész, szerkesztő, bölcsész, tárcacíró s tudja isten még mi. Hanem ő tudja, miért, nagyon szívére vette, nekifeküdt a történészetnek, sőt kedvenc tanulmányának, foglalkozása főtárgyának hirdeté.” Korántsem biztos tehát, hogy – mint Badics írta – „szinte mohó kedvvel” tért volna vissza „kedves stúdiumához”; az is lehetséges, hogy bizonyítani akart. Az összefoglaló értékelés is jelentős mértékben eltér a Toldyétól: „Kitűnő szerkesztő, s alig több középszerű költőnél, nem műfilozóf, hanem polémikus, legfeljebb ügyes kompilátor, legkevésbé sem történész.”

Kritikatörténeti szempontból kulcsfontosságú megkülönböztetés hangzik itt el. A „műfilozóf” és a „polémikus” szembeállítása legalább kettős érdekű: egyrészt történelmi jellegű, mert az előző és a következő nemzedékhez, főként Kölcsey, illetve Erdélyi és Henszlmann életművéhez viszonyít; másrészt műszavakba tömöríti a kritikai tevékenység eltérő kritériumait. Az első a művet, a második az ellenfelet állítja középpontba; az nem igényel ellenfelet, ez viszont műalkotás nélkül is létrejöhet; az elsőre példa Kölcsey Toldyhoz írt levele: „jól tudom azt, hogy nemcsak az az igaz, amit én annak tartok”, a másodikra pedig Bajzának a kritikai szigort előíró axiómája: „Bírói széken nincs helye a kíméletnek, csak a törvénynek, csak az igazságnak.” Az *Athenaeum* szerkesztője Csató Pál figyelmébe ajánlotta azt, hogy „kritika és polemia között igen nagy a különbség, mit bár soha ne zavarnánk össze”; „a személyes character nem tartozik a kritikai literatura körébe; [...] de e polemiai szóváltások között, annyszor és ott, hol és mennyiszor csak szükség”. Ez a jellemzés egyrészt megkérdőjelezi polemia és kritikatörténet szorosabb kapcsolatát, azaz: Bajza meghatározása szerint ez a műfaj a tárgykörünkbe sokkal inkább tartozó irodalmi, irodalomkritikai vita egyik ősfarmája; másrészt arra figyelmeztet, hogy a polémikus teljesítményének értékelésében az ellenfeleire és önmagára egyaránt vonatkoztatható elveit is tekintetbe kell vennünk: harmadszor pedig ellentmond a VÉGSZÓ AZ ATHENAEUMHOZ következő gondolatmenetének: „irodalmunkban, mint minden fejlődő nép irodalmában, sokkal nagyobb a gyarló és készületlen írók száma az alaposan készültékénél, miből önkényt foly aztán, hogy a részrehajlatlan kritikának többször kell gáncsolólag, mint javalólag föllépnie. Gáncsoló kritika, mint tudva van, igen könnyen von maga után antikritikát, antikritika pedig polemiait”. Az előző, Csatónak címzett idézet élesen elkülönítette és összetéveszthetetlennek minősítette azt a kritikát és polemiait, amely az utóbbiban egymásból következik, tehát szervesen összetartozik. Két levele is bizonyítja, hogy Bajza melyik műfajban volt erősebb. Az első 1829-ből, az első polemia idejéből való, s Szentmiklóssy Alajosról tudósít: „Ez az ember kedvet ada nekem a versengésre, a mi különben nem volt természetem, s most addig fogom őt ingerelni, míg újabb és újabb okokat ön maga nem nyújt reá, hogy egészen tönkre tegyem.” Nem sokkal e korszakváltás jelzése után írja a következőt, melyben a KRITIKAI LEVELEK egyik alapelvét foglalja össze: „Agyon fogjuk verni mind ezeket a hunczfutokat; de az első kötetbe a nagy hírust kell bántanunk, hogy a dolog lármát

okozzon.” Gáncsoló kritika, ingerlés és tönkretétel, lármakeltő bántás és agyonverés: összeillő, mert egymásból táplálkozó jelszavak, amelyek megvalósulása, mint ismeretes, kivivta Kölcsey ellenszenvét, aki Bajzához írt levelében így vélekedett a *Kritikai Lapok* második számáról: „*Ohajtottam volna azonban ez ajándékozott füzetben is, mint az elsöben, rezensiókat találhatni; de barátom uram jónak látta azt egészen csatapiaccá tenni.*” Ez a módszer vált egyre inkább időszerűtlenné a negyvenes évtizedben, amelynek élvonalá Bajzánál jóval többször lépett fel „*javulólag*”, s ahol – főleg Erdélyi és Henszlmann munkásságában – megváltozott a kritika felfogása és gyakorlata.

A történetíró Bajzát Gyulai a kevésbé dicséretes „*legfeljebb ügyes kompilátor*” szavakkal illette, s mércéje a valódi történész szintje volt; Arany tankönyve a korszak egészéhez viszonyított, és kedvezőbben ítélte: „*Bajza »Világtörténete« ez időszakban irály tekintetében is a legjelesebb históriai mű.*” Ami a kompiláció jelentéstartalmát illeti, ismét a megítélt szerzőt idézhetjük, aki szerint Schedel és barátai azért ajánlották Csatót a filozófiai osztály tagjául, hogy belőle „*szépen indult elméjénél fogva, ha Aristoteles és Kant nem is, legalább egy philosophiai compilorat válhatik, ki szinte tehet hasznót, mert ma sincs a hazában tudósokban oly nagy választás*”. Bajza „*legalább*” és Gyulai „*legfeljebb*” szava jól jelzi a különbséget a két nemzedék és a két felfogás között: az első még beéri a közvetett tájékozódással, a második mércéje már a szaktudás.

Péterfy Jenő esszéjének egyik kérdése az volt, hogy hogyan lehetett Bajzából kezdeti tiltakozása, szinte akarata ellenére – „*majdnem tudtán kívül*” – kritikus; most ugyanennek a folyamatnak másik szakasza, végeszakadása áll előttünk. „*En belölem melancholikus katona lesz*” – írta Toldynak tizenhét éves korában, később pedig: „*sehol sem vagyok elégedett*”. „*Egy különös misanthropia s minden iránt való hidegség lepelt meg engemet egy idő óta*”; „*félek önmagamtól*”; „*En nem akarok recenseálni. Ilyenekhez nekem nincsen kedvem*” – Péterfy ezekből a levélidézetekből indult ki, s a lírikus és a polémikus összehasonlításával a következő eredményre jutott: „*Láthatjuk, hogy már az érzékeny, magába vonuló Bajza is tud éles lenni; s később annál élesebb lesz, minél érzékenyebb volt, s annál hangosabb, minél inkább a magányba vonult.*” Valami összeköti tehát a „*misanthropia*” és a polémia, a félelem és a biztos igazságtudat megnyilatkozásait, a „*recenseálni*” nem akarást és a műbírálat kerülését; úgy tetszik, elválaszthatatlan rétegei ezek egy összetett személyiségnek: a külső rettenthetetlenség belső gyengeségeket takar el a közönség elől, akkor is, amikor polémikusként magányba vonul a nagy ütközések után.

Szücsi József feltette monográfiájában az – ő esetében csak költőinek bizonyult – kérdést: „*Van-e kapcsolat a költő és kritikus között? Nem magára erőltetett szerep egyik vagy a másik?*” Lengyel Balázs HAGYOMÁNY ÉS KÍSÉRLET című kötetében Péterfyt követve vizsgálta tovább a Bajza életművében „*lappangó ellentmondást*”, sőt „*az érzelmi élet és a kritikus szennvedély között tátongó szakadékot*”. Észrevételei közül kettőt emelünk ki: „*Neki nem egy lehetséges kritikus szerepbe kellett »beöltöznie«, hanem a szerepbe*”, mégpedig „*az izlésért*”, a kritikáért; „*a konkrét kritika*” nála „*sommás, sohasem elemző*” volt.

A szerep, bár más, lélektani jelentésében, rendkívül fontos Bajza esetében. Már első ellenfele, Szentmiklóssy Alajos megröpta 1829-ben: „*kicsinységünk sohasem tűnik úgy elő, mint midőn nagyot játszani akarunk*”. Ez a szerepjátszásra vonatkozó megjegyzés a vád személyessége mellett sem volt egészen alaptalan: a polémikus különböző arcai mutatkoztak meg a nyilvánosság előtt. A Toldytól megbírált: „*Oly formán szólasz, mintha felvigyázó volnál a literatúrában*”; az ügyvédé, melyre Gyulai is kitért, és melyet Bajza ellenfelére vonatkoztatott: „*nagyobb figyelemmel ügyvédkedhetik maga mellett*”; a bíróé, amelyet Kölcsey levelével szembesítettünk; a párbajozóé, aki az elégtételt vagy az el-

lenfél közönség előtti megsemmisítését keresi, magát a győzelmet, melynek eléréséért így ír Kiss Sámuelnek: „csak kevés barátot ohajtok, de jót; ellenséget pedig sokat, minél többet. Azok nekem lelkiképen csak használhatnak, de nem árthatnak”; az igazmondó szakemberé, aki szerint „minden bírálatnak csak annyiban van értéke, amennyiben igazolható, ha nem ilyen, silány beszéddé vált, bármi nagy auctoritástól eredjen”, aki azonban nemegyszer ellentmondott önmagának (két bírálatában például: „nagyon is érzik rajta a didaxis, és bizonyos praeciptori szag, mi költői műnek nem használ”, és „csak didaxisa miatt bír némi becsnel”, s álnéven közreadott állításával vitába is szállhatott saját szerkesztői lábjegyzete (e kétszólamú beszédre példa: „némi idegenkedéssel voltunk a lapszemle-írónak azon helye iránt, hol Bérczyt plagiummal vádolta”). A más név választása eltér az anonimitás keresésétől, mivel itt a másféle kifejezés szándéka is hozzátartozik a fiktív személy megteremtéséhez: „midőn az író rejtezni akar [...] mindent elkövet, hogy meg ne ismerjék”; „mindig meg fogja tudni tagadni a maga stylusi sajátságait, valahányszor akarja”. Az ideális és reális én, a példakép és annak látszata, az önmagát alkotó és cáfoló, olykor a szerkesztőszerep által korrigált, idegen hangon (mintegy álarcban és álruhában) megszólaló, majd a leleplezéssel felérő azonosítás ellen tiltakozó szerző így keverednek, mint az identitás alapkérdéseinek nemegyszer romantikus kivetülései a polémikus szerepkörében.

Az emberrel és nem a szöveggel való konfrontáció gyakorlata azokhoz képest teszi hiányossá Bajza írásait, akik számára a kritika fő feladata a szöveg elemzése lesz. Erdélyi és Henszlmann elődeinél jobban ért majd ehhez; velük szemben a különböző szerepeket ötvöző polémia már nem lesz sem hatékony, sem pedig aktuális. Emlékszünk: Tóth Dezső tiltakozott az ellen, hogy a visszavonulásban az irodalompolitikai radikalizálódástól való félelem és meghátrálás igazolását lássuk. Megkockáztathatjuk viszont annak feltevését, hogy Bajza az új nemzedékkel szemben már nem szívesen folytatta volna párviadalait.

A pályamódosítás kérdése nem az *Athenaeum* megszűnésekor merült föl először. Egy 1828 szeptemberéből való levélben ez állt: „El vagyok tőkélve, változhatatlanul – Pesten lakni, de a literatúrai gondokkal egészen és végsőkép felhagyni, hogy prókatori foglalatosságtól, melly kenyeret ad, semmi többé el ne vonjon. [...] Egy gyónást előttem mégis nem fojthatok ezen helyt magamba. Hidd el, édes barátom, mennél inkább készülök komolyan s férfitülág elhatározva a literatúráról lemondani, annál inkább érzem, hogy az nekem nagy erőmbe fog kerülni, s talán olyanba, mintha egy szeretett leánytól kellene hosszú, – örök időre búcsút venni. [...] Annyi bizonyos, hogy feltételnek végbevitale heroismusba fog kerülni, azonban ha még olly nagyba is, meg kell győzőm szenvedelmemet. Ezt parancsolja a vas szükség, ezt maga a józan ész is.” Ez az elhatározás tartós volt, mert még ugyanez év decemberében is így írt: „a jövő három hónapot egészen censurámnak, jövődő időmet pedig egészen prókátorságnak kívánám szentelni; [...] elhatározottan s végkép le akarok mondani a literatúrai gondokról”.

A visszavetések után a prospekció lehetősége áll előttünk, melynek esélyeit nem becsülhetjük le. Ez a megélhetés és küzdelem, prókátorság és (historia litteraturae értelmű) irodalom, szükség és szerelem, ráció és szenvedély közötti konfliktus egyszerre lehetett köznapi és rendkívüli; maga a döntés egy életre szóló áldozatot követelt. Jellemző az is, hogy a huszonnégy éves Bajza éppúgy nem tudta elképzelni a két lehetőség összeegyeztetését, mint a negyvenes években: csak vagy-vagy választást ismert.

1830 elején, egy évvel a *Kritikai Lapok* megindulása előtt is szembeállította levelében az irodalmat az ügyvédi pályával: „Foldvály megigérte, hogy ha akarom, kicsinálja nekem a királyi fiscalatust Bothynél. Akkor tehát vége fogna lenni a literatúrai pályának.” Elmond-

ható tehát, hogy az 1844-ben történt korszakváltásnak megvoltak az előzményei abban a külvilágtól nem ismert szférában, amelyről csak a baráti levelezés tudósítja az utókor. Ez a belső készenlét már kialakult benne, annak ellenére, hogy a végrehajtás két ízben is elmaradt, de feltevéseink szerint jelen volt abban a pályamódosításban, amelyet a Gyulaitól említett külső erők is kikényszerítettek.

A megélhetés tehát minden jel szerint egyik oka volt Bajza elhatározásának. 1827-ben ezt írta barátjának: „képzelted te, adósság nekem mennyi nyugtalanságot okoz, ha csak néhány naptól van is”. Fentebb idéztük, hogy 1843-ban – már öt éve családos emberként – szintén az adósság gondolata foglalkoztatta, két évvel később pedig így vigasztalta feleségét s önmagát: „kitisztulhatok a kellemetlen adósságokból”. A folyóirat biztosította megélhetés a polémiák számától és intenzitásától is függött: mint ahogy „a *Hírnökkel* szakadatlan és hosszas polemia nemcsak nem idegeníté, hanem százakkal nevelte az *Athenaeum* előfizetői számát”, ezek megszűnése hozzájárult a közönség érdeklődésének csökkenéséhez. S az sem lehet véletlen, hogy 1844-ből való, EGY NŐHÖZ című verse így kezdődik: „Légy a csüggedőnek / Ébresztő remény”, s a második strófa egy „*Sorstól hányatottnak*” (az első változat szerint „*üldözöttnek*”) vallomását tartalmazza. Bajza tehát ezúttal sem mondott le a hagyományos értelemben vett literatúráról, amely nemcsak a költészetet, hanem az egész erudíciót jelentette, s így természetesen a történetírást is; a „szépliteratúra” körül folytatott fáradozásai és polémiái azonban véget értek. Maga a módszer nem volt többé időszerű; fiatal és képzett kritikusok nőttek szerkesztőjük fölé; bizonyításra szorult a történeti osztályban való tagság, s az *Athenaeum* már nem biztosította a megélhetést. A rekonstrukció nem lehet teljes, de nagy a valószínűsége annak, hogy ezek a tényezők hozzájárultak Bajza pályamódosításához.

Horváth Ferenc

A KEGYESZ ÉS A PINCEKIRÁLYNÉ

Szomorjáték négy jelenésben

Játszó személyek

KÉPZELMÉSZ, *felkent, őrlélek*
 GLYCERA, *pincekirályné, Képzelmész begyeshedője*
 ATYFI, *Képzelmész saja, foltatlan barátja*

Játszódnak: a teréjen

ELSŐ JELENÉS

Gulacs teréj a latorkert és a véglakás között. Hátral ígen gyér nyillám. Májusi közvimally. Képzelmész és Atyfi egy rozoga padon ülnek. Képzelmész kezében iramatui